

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Досліджуються особливості розуміння ідеї суверенітету в політико-правовій думці. Аналізуються основні підходи щодо розуміння державного суверенітету, розкриваються поняття та ознаки державного суверенітету.

Ідея суверенітету з моменту свого виникнення зазнала суттєвих змін, стала основним компонентом для формування і розвитку концептуальних основ державного суверенітету. Не дивлячись на те, що

вивченню поняття, сутності, змісту, суверенітету приділялось значна увага в минулому, до сьогодні дана проблематика не втратила свого теоретичного і практичного значення. Далеко не всі аспекти, пов'язані з державним суверенітетом можна вважати дослідженими. Зокрема це обумовлено процесами глобалізації, що відбувається в світі та неоднозначністю інтерпретації терміна «суверенітет». Суверенітет перестає бути юридичним критерієм державності. Він набуває характеру політичного лозунгу, який використовується політичною елітою в боротьбі за владу.

Метою даної статті є вивчення основних теорій державного суверенітету та визначення його суті в політико-правовій думці.

Поняття «суверенітет», має неоднозначне тлумачення. В процесі визначення поняття «державний суверенітет» виділялося кілька підходів. Державний суверенітет ототожнювався з державою, з владою (або сукупністю прав і повноважень по їх здійсненню), міжнародною правосуб'єктністю, класовою диктатурою. Також державний суверенітет розглядався як принцип, що визначає всі сторони буття держави і як властивість державної влади, держави або їх обох.

Так, державний суверенітет прирівнювався до поняття «держава», перші доктрини суверенітету розглядали його не просто як атрибут правителя, а як саме визначення держави. Суверенітет, як і держава, був фактом політичного відокремлення одного народу, нації від інших. Пізніше Моро дав визначення суверенітету як юридичного вираження індивідуальності держави [11, с. 446]. На сучасному етапі розвитку доктрини державного суверенітету такий підхід до розуміння суверенітету втратив своє значення. Більшість вчених схиляється до того, що суверенітет є лише одним з атрибутів держави поряд з народом, владою і територією.

До підходу ототожнення суверенітету держави з владою або сукупністю прав і повноважень щодо їх здійснення ставилася теорія, згідно з якою державний суверенітет ототожнювався з громадською, політичною, державною, вищою або верховною владою. Зокрема Сімоне вважав, що «у великих політичних суспільствах, які називаються націями, народами, державами, громадська влада називається суверенітетом» [11, с. 291].

Е. де Ваттель визначав суверенітет як політичну владу, покликану «розпоряджатися і вказувати, що кожен повинен робити для здійснення цілей суспільства», як «право самому керувати собою», а суверенну державу – як усяку націю, яка «сама керує собою, в якій би формі це не здійснювалося, без будь-якої іноземної залежності» [3, с. 39-41]. Але це визначення панувало в науці порівняно недовго.

На зміну йому прийшло трактування суверенітету як державної влади. Найпопулярнішим напрямом цієї теорії було ототожнювання державного суверенітету з абсолютною державною владою (Т. Гоббс), а дещо пізніше – з тоталітаризмом, деспотією і т. п. Так, В. Скрипін стверджує, що «суверенітет в своїй конкретно-історичній формі є тоталітаризм або своєрідна архаїчна деспотія-релікт, що дожила до наших днів виключно в силу колізій і перипетій, пов'язаних з нерівномірністю соціально-історичного розвитку суспільства» [13]. Також державний суверенітет визначали як монополію держави на верховну владу в суспільстві. Думається, що таке ототожнення неправомірно. Державний суверенітет – це властивість держави бути верховною всередині країни і незалежною на міжнародній арені, а не показник зосередження всієї влади в одних руках.

Вважається, що основоположником поняття суверенітету був французький юрист кінця XVI століття Жан Боден – ідеолог абсолютної монархії, який вважав, що суверенітет короля, який повинен володіти абсолютною, не пов'язаною ніякими законами, владою. Суверенітет, за визначенням Бодена, є вільна від підпорядкування законам влада над громадянами і підданими. Він вважає, що носії державної влади повинні обмежуватись релігійно-моральними факторами. На думку Бодена, суверенітет неділимий, він завжди належить одному – або королю, або аристократії, або народу.

Насьогодні в даному підході більш поширеною є точка зору, яка заснована на ототожненні суверенітету з вищою (верховною) владою. Таке визначення, зокрема, давав І.П. Трайнін, який визначав суверенітет як вищу владу, необмежену всередині держави і незалежну у зовнішніх зносинах [15, с. 75].

Деякі вчені, наприклад Е.Т. Усенко, пропонували ще більш вузьку трактовку «суверенітету», розглядаючи його як незалежну державну владу, не підпорядковану владі другої держави [14]. Незважаючи на спірність даних визначень, тим не менше, їх автори найближче підійшли до розуміння суті державного суверенітету, хоча і не розкрили її. Цю прогалину спробували заповнити вчені, що визначають суверенітет одночасно як державну владу та її властивість. Так, В.Т. Кабишев запропонував розглядати суверенітет як «основний елемент» і «складову частину» державної влади, а також як її «якість» (відмінну рису) і «властивість» [5, с. 20, 22, 27, 30, 32]. Подібної позиції притримувався М.І. Абдулаєв, який визначає суверенітет одночасно і як владу, обмежену правом, і як характеристики державної влади [1, с. 36-37].

Більш вузьке трактування терміна запропонував Л.Оппенгейм. Він розглядав державний суверенітет одночасно як вищу владу і

як незалежність: суверенітет – це «вища влада, яка не залежить ні від якої іншої земної влади», а «в строгому і найвужчому сенсі цього слова» має на увазі «повну незалежність як в межах країни, так і за її межами» [10, с. 130]. Кожне з перерахованих вище визначень ще більше ускладнило процес розуміння розглянутого терміну. Зокрема, визначення Л. Оппенгейма невдало тому, що держава може бути незалежною тільки на міжнародній арені. В цілому ж неправомірність цієї позиції обумовлена, насамперед, тим, що безпосереднє ототожнення державного суверенітету з державною владою не тільки «знімає саму проблему державного суверенітету як специфічного політико-правового явища» [17, с. 13], а й породжує цілком конкретні колізії. Так, виходячи з ототожнення влади і суверенітету, кажуть про легальність і легітимність останнього [4]. Як видається, подібні терміни незастосовні відносно до державного суверенітету.

Державний суверенітет – це властивість актора бути верховним всередині країни і незалежним на міжнародній арені. Якщо є держава, значить, є і суверенітет, не залежно від того, чи легітимна (легальна) або нелегітимна (нелегальна) існуюча там влада. Другим напрямом даного підходу є теорія ототожнення державного суверенітету з компетенцією держави, яка стала трансформацією середньовічного вчення про повноту влади імператора і папи, що розумілось як комплекс необмежених і невідчужуваних верховних прав владарювання, і раннього визначення суверенітету як вищої королівської влади. Її виникнення можна пояснити тим, що монарх, знищивши феодальну роздробленість, зосередив у своїх руках всі права владарювання. Концентрація таких прав в руках короля дала підставу вважати, що, по-перше, тільки король володіє вищою владою в рамках територіальних кордонів держави («абсолютним суверенітетом»); по-друге, суверенні права, взяті в сукупності, становлять сутність суверенітету. Більш того, передбачалося, що ніхто, крім монарха, цими правами володіти не міг.

Думається, що державний суверенітет і компетенція – це взаємопов'язані, але не тотожні один одному явища. Некоректно визначати суверенітет держави через компетенцію і навпаки. Про це, зокрема, говорив найзначніший дослідник суверенітету І. Д. Левін. Він вказував, що «суверенітет складається не з прав. Він є підставою прав, висловлюючи водночас характер здійснення цих прав» [7, с. 64] (мається на увазі їх суверенний характер). А.І. Лепшошкін, продовжуючи цю думку, пише, що «Суверенітет державної влади не є сума її прав і не зводиться до переліку повноважень державної влади, хоча діє і юридично проявляється через її права, за допомогою її компетенції», тому «суверенітет не можна ототожнювати з компетенцією»,

«суверенітет і компетенція – самостійні явища явища, зі своєю власною сутністю і природою» [8, 277]. Таким чином, можна зробити висновок, що державний суверенітет виступає як якісна ознака держави, виражена в праві держави самостійно визначати коло своїх повноважень, а компетенція – як сукупність предметів ведення і повноважень по їх здійсненню.

Державний суверенітет розглядають також як юрисдикцію держави (частіше всього розглядається як поняття, тотожне компетенції). Ототожнюють також державний суверенітет з повновладдям (В.С. Шевцов, І.Д. Левін). Державний суверенітет подавався її авторами як концентрація всієї повноти влади, всіх державно-владних повноважень в одних руках.

Існували також теорії, які відносяться до ототожнення суверенітету з міжнародною правосуб'єктністю – здатністю держави бути суб'єктом міжнародного права (носієм суб'єктивних прав і обов'язків) та учасником міжнародних правовідносин. Так, І.Д. Левін стверджував, що в міжнародному праві державний суверенітет проявляється повною право- і дієздатності держави [7, с.74]. К.В. Арановський стверджував, що державний суверенітет представляє собою політичну правоздатність території, що володіє державністю [2, с.197]. Але дана точка зору не знайшла широкої підтримки. Як правило, державний суверенітет визнається юридичною оболонкою міжнародної правосуб'єктності, основою якої називають державність конкретного народу.

Близька до цієї точки зору позиція, згідно з якою державний суверенітет розглядається як «незалежність». Так, Фоук вважав, що термін «незалежність» «достатньо добре передає кожну ідею, охоплювану поняттям суверенітету, яку необхідно знати при вивченні міжнародного права». Думається, що спроба заміни поняття «суверенітет» поняттям «незалежність» некоректна. Цей термін непридатний для характеристики юридичного положення держави всередині країни. В межах територіальних кордонів будь-якої держави, як правило, немає організацій, не підпорядкованих суверенній волі держави, тому положення держави всередині держави характеризують терміном «верховенство».

Інший послідовник цієї концепції, Ж. Руссо, запропонував розуміти під незалежністю «винятковість, автономію і повноту компетенції». При цьому він бачив її прояв у тому, що, по-перше, «на даній території здійснюється в принципі тільки одна державна компетенція», що виражається в абсолютній монополії примусу і у відносній монополії здійснення судової влади, установи органів державної влади та територіальної компетенції компетенції (винятковість компетенції);

по-друге, у свободі прийняття державою рішень в області, віднесеної міжнародним правом до сфери його «дискреційної компетенції» (автономія компетенції); і, по-третє, у праві вільно визначати межі своєї компетенції, проте, з зазначенням про виникнення міжнародної відповідальності в випадку нанесення шкоди правам третіх держав або їх громадян (повнота компетенції).

Критикуючи цю позицію, Н.А. Ушаков вказував, що оскільки «в усіх своїх проявах «компетенція» держави має лише «відносний» характер, від проголошення «незалежності» держави залишається рівним рахунком голе місце» [16, с.231-232].

До інших мінусів цієї теорії можна віднести також те, що, по-перше, тут у наявності уособлення держави з її необмеженою владою, по-друге, поняття «незалежність», «автономія», «компетенція» не відображають в повному обсязі внутрішню властиву державі якість бути верховним в межах своїх територіальних кордонів і незалежною у міжнародному спілкуванні. Наявність же компетенції говорить лише про те, що рішення повинні прийматися відповідними органами державної влади, при цьому не розкривається верховний характер прийнятих рішень.

Згідно з підходом де державний суверенітет розглядається як принцип, що визначає всі сторони буття держави: її виникнення, конституційне оформлення, встановлення і закріплення основ її громадського і державного устрою, конституювання нею органів державної влади і управління, визначення ролі громадських організацій та їх участі у виконанні державних функцій, встановлення зовнішніх символів державного суверенітету, питання вступу та виходу з союзу держави, а також, зрозуміло, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, компетенції державних органів та організації виконання всіх функцій держави» [9, с.54-55], або як «політичний і юридичний принцип, що визначає як відносини між державою і громадянами (суверенітет в державному праві), так і відносини між державами (суверенітет у міжнародному праві)» [7, с.105]. Є думка про те що, ці визначення є дуже широкими. В них, як відзначає Р. Х. Шевцов, «йдеться про державну владу, а не про державний суверенітет, тим більше що суверенітет проявляється у процесі здійснення державної влади, але аж ніяк не визначає її як принцип» [18, с. 28]. Окрім того, визначення не відображають суверенний характер держави. Не видно властивості держави бути верховною всередині країни і незалежною на міжнародній арені.

В умовах існування марксистсько-ленінської теорії також були певні наукові напрацювання в сфері державного суверенітету. Зокрема

під час панування марксистсько-ленінської теорії виникла концепція, в якій державний суверенітет подавався як диктатура панівного класу. Так Е.Б. Пашуканіс, дещо модифікувавши цю концепцію, вважав, що «у всіх випадках суверенітет є ніщо інше, як юридичне вираження диктатури класу» [12, с. 79-80]. По суті, ця теорія є трансформацією теорії ототожнення суверенітету і влади.

В даний час основними (переважаючими) в зарубіжній і вітчизняній літературі є підхід до якого відносяться доктрини, які розглядають суверенітет як властивість (якість) держави або державної влади. Велика частина вчених схиляється до того, що державний суверенітет є властивістю (якісною характеристикою) державної влади, а менша до того, що він – властивість (атрибут, ознака) держави. Для представників першого напрямку характерно визначення державного суверенітету як верховенства державної влади всередині країни та її незалежності, від якої б то не було іншої влади в міжнародних відносинах (Н.П. Фарберов, А.І. Лепьошкін, Г. В. Александренко, Л.М. Карапетян, Г.М. Хачатрян та ін.). Грунтується дана позиція на тому, що суверенітет держави проявляється безпосередньо в діяльності державної влади. Для прихильників другого напрямку державний суверенітет виражається як властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Такої позиції, зокрема, дотримуються такі вчені, як С.В. Черниченко, Н.А. Ушаков, Б.Л. Манеліс, І.А. Умнова, А.А. Есаян, Є.Е. Янюк, Д.І. Бараташвілі, Д.Л. Златопольський, С. Р. Віхарев, М.Н. Марченко та ін.

Рідше суверенітет розглядається як властивість «державної влади в цілому» і держави (Н.І. Палієнко, Е.Л. Кузьмін, М.В. Баглай, С.Р. Віхарев, В.С. Шевцов та ін.). До цього ж підходу примикають теорії, відповідно до яких суверенітет розглядається як стан влади, яке забезпечує державі можливість вільного і самостійного здійснення своєї зовнішньої і внутрішньої політики. Так, до Р. Х. Шевцов, стверджуючи, що приналежність суверенітету одночасно державі та її владі не означає «розщеплення» поняття «державний суверенітет», «так як ці поняття рівноцінні і рівнозначні, в той же час вважав, що «державний суверенітет співвідноситься з державною владою так само, як властивості якогось явища співвідносяться з самим явищем» [17, с. 7-11]. Е.Л. Кузьмін одночасно визначає суверенітет як вищу владу органів держави, регульовану правом і здійснювану в правових формах з метою виконання класових завдань, сформованих у вигляді державних функцій, і як її властивість, «якісну характеристику» [6, 41, 47], що виражає її верховне становище всередині країни і незалежність зовні.

Таким чином виходячи з вищевикладеного можливо зробити висновок, що вченими минулого та сучасності запропонована велика кількість визначень суверенітету, які так чи інакше, несуть в собі відбиток політичної ситуації відповідної епохи і ідеологічних вподобань вчених, і не рідко суперечать один одному. Якщо провести аналіз визначення суверенітету, визначених вченими-юристами та політологами, то в них переважно спостерігається одностороння політична або юридична позиція, що не дозволяє об'єктивно розуміти вказане явище. Проте суверенітет представляє собою політико-правове явище, де політична і юридична сторона взаємопов'язані. Історичні умови виникнення ідеї державного суверенітету наклали свій відбиток на його сприйняття як явища абсолютного, нічим не обмеженого. Однак суверенітет обмежується, а точніше держава сама обмежує своє верховенство всередині держави чинним правом. Крім того, держава зобов'язана підкорятися умовам і правилам, закріпленим у міжнародних договорах і нормах міжнародного права, недотримання яких може призвести до самоізоляції, відстороненню держави і, як наслідок, суспільства від світового співтовариства, і самообмеження, позбавлення можливості повноцінного розвитку.

Бібліографічний список:

1. Абдулаев М.И. Теория государства и права : учеб. для вузов / М.И.Абдулаев. – СПб., 2003.
2. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран / К.В.Арановский. – М., 1998.
3. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Э. Ваттель. – М., 1960.
4. Енокян А. Суверенитет личности как современная основа международных отношений [Электронный ресурс] / А.Енокян. – режим доступа : <http://www.peacfbuilding.am/eng/pages.php?page=lectures&id=40>.
5. Кабышев В.Т. Элементы понятия государственной власти / В.Т.Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И.Е. Фарбер. – Саратов, 1969. – С. 20-35.
6. Кузьмин Э. Л. О государственном суверенитете в современном мире / Э. Л. Кузьмин // Журнал российского права. – 2006. – № 3. – С. 41-49.
7. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – Спб. : Юридический центр Пресс, 2003.
8. Лепешкин А. И. Советский федерализм: теория и практика \ А. И. Лепешкин. – М., 1977.
9. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манелис ; отв. ред. А. И. Ишанов. – Ташкент, 1964.

10. Оппенгейм Л.Ф.Л. Международное право / Л.Ф.Л. Оппенгейм ; пер. с 6-го англ. изд. ; под ред. и с предисл. С.Б. Крылова. – М., 1948. – Т. 1, п/т. 1. – С. 130.
11. Палиенко Н.И. Суверенитет: историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1903.
12. Пашуканис Е.Б. Очерки по международному праву / Е.Б. Пашуканис. – М., 1935.
13. Скрипин В. О понятии «суверенитет» [Электронный ресурс] / В. Скрипин. – Режим доступа : <http://skripin.narod.ru/art10.htm>
14. Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол): из выступления Е.Т. Усенко // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 20-31.
15. Трайнин И.П. К вопросу о суверенитете / И.П. Трайнин // Советское государство и право. – 1983. – № 2. – С. 74-82.
16. Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве / Н.А. Ушаков. – М., 1953.
17. Шевцов В.С. Государственный суверенитет: вопросы теории / В.С. Шевцов. – М., 1979.
18. Шевцов В.С. Суверенитет советского государства / В.С. Шевцов. – М., 1972.

Исследуются особенности понимания идеи суверенитета в политико-правовой мысли. Анализируются основные подходы к пониманию государственного суверенитета, раскрываются понятие и признаки государственного суверенитета.

Features of understanding the idea of sovereignty in political and legal thought. The basic approaches to the understanding of state sovereignty, revealed the concept and features of state sovereignty.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2014